

Надто стисло й схематично аж до несприйняття подано матеріал після 1764 р., тобто процес остаточної ліквідації залишків політичної автономії і військового устрою вже колишньої Гетьманщини — Лівобережної України. А це і ліквідація козацького війська та полково-сотенного устрою, утворення намісництв, юридичне введення кріпацтва, зрівняння козацької старшини з російським дворянством тощо. Особливо незрозуміла подібна архістислість щодо матеріалу про ліквідацію російським царизмом Запорозької Січі й подальшу долю українського козацтва.

Не зовсім влаштовує рецензентів й певна однобічність авторів у висвітленні такого складного явища в українській історії, як гайдамаччина. Це, зокрема, виявилось у визначенні останньої лише як форми національно-визвольного руху українського народу. При цьому її соціальний зміст ігноровано повністю.

Не можна не помітити, що в рецензованому посібнику недостатньо розкрито роль православної і греко-католицької церков (особливо роль Берестейської унії 1596 р. як одного з найсильніших антисиміляційних факторів в період тогочасного опору українців ополяченню. — Авт.) в соціально-політичних і культурних процесах.

Висвітлюючи розвиток української національної культури, автори цілком вірно підкреслюють, що попри всі несприятливі політичні обставини, існування, хай і обмеженої, української державності забезпечило створення розмаїтої культурної спадщини. Проте при цьому майже не згадується про взаємозв'язки української культури з культурою зарубіжних слов'янських народів та інших народів світу.

Поза увагою авторів залишилися деякі важливі історичні події. Так, не згадуються російсько-турецька війна 1877 — 1878 рр. і участь представників українського народу у визволенні Болгарії з-під турецького ярма; російсько-японська війна 1904 — 1905 рр., яка серйозно вплинула на становище всіх народів Росії, в тому числі і українського. Бажано було б більш широко розкрити події, що мали місце на західноукраїнських землях під час першої світової війни.

Безперечно, зазначені недоліки рецензованого навчального посібника не можуть принципово вплинути на його загальну позитивну оцінку. Більше того, наявність в книзі багатьох дискусійних, навіть часом і суперечливих положень лише підкреслює творчий характер самого процесу створення посібника, свідчить про пошуки його авторів оптимального варіанту подібного роду видань.

Сподіваємося, що в другій частині посібника, над якою працюють автори, читачі, і в першу чергу студенти, знайдуть такий важливий матеріал (відсутній у першій частині), як навчальні та історичні карти, хронологічні таблиці, ілюстрації, висновки в кінці розділів, питання для самоперевірки засвоюваного матеріалу тощо.

а / . ПУТРО (Київ),
В. С. РИБАЛКО (Київ)

Станіслав Кульчицький

**КОМУНІЗМ В УКРАЇНІ:
ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ (1919—1928)**
К., 1996. — 400 с.

Ще недавно історія КППС вважалася престижною науковою дисципліною, якою займалися тисячі кваліфікованих спеціалістів. Та варто було зникнути партії, як пішла в небуття й історико-партійна наука. За останні п'ять років не з'явилося жодної публікації, присвяченої науковому аналізу діяльності КППС, хоч остання протягом семи десятиріч визначала характер і напрям суспільного розвитку.

Причини зрозумілі: зникла потреба займатися апологетикою діяльності КППС або боротися з нею. Названі завдання — з категорії пропагандистсь-

ко-політичних, а треба, нарешті, зайнятися історією цієї партії, виходячи з наукових позицій, вписавши її у контекст вітчизняної історії. Треба зняти з історичних фактів, які пов'язані з нею, полуду прокомуністичних або антикомуністичних штампів.

Це не означає, що потрібно відшукати центристську позицію у старій системі координат. Аналіз недавнього минулого вимагає нових підходів, відмови від партійних пристрастей, неупередженості й виваженості. Інакше неможливо наблизитися до правильної оцінки фактів та історичних осіб, виправити спотворені причинно-наслідкові зв'язки між подіями, дістати об'єктивне уявлення про історичний процес у цілому. А розібратися в історії радянського часу конче необхідно, якщо ми хочемо знати, в якому світі живемо. Надто тісно ця історія пов'язана із сучасністю.

С. В. Кульчицький поставив у центрі свого дослідження комуністичну доктрину, тобто комплекс теоретичних положень, включених більшовиками в офіційну партійну програму. Після завоювання політичної влади більшовики відмовилися від старої назви партії, яка пов'язувала їх з європейською соціал-демократією, назвалися комуністами і почали втілювати свою програму в життя. В монографії доведено, що комуністичне будівництво розпочалося не з моменту прийняття нової програми (березень 1919 р.) і навіть не після зміни назви партії (березень 1918 р.), а відразу після жовтневого перевороту 1917 р. Автором ретельно простежено спроби реалізації основних положень програми в Україні, які почалися після другого завоювання республіки на початку 1919 р.

Комуністичній доктрині та її втіленню в житті тривалий час присвячувалися такі наукоподібні дисципліни, як політична економія соціалізму, марксистсько-ленінська філософія, науковий комунізм, історія КПРС. С. В. Кульчицький відмовився від стереотипів (починаючи від найбільш звичного для радянських людей поняття про суспільно-економічну формацію) і зробив спробу по-новому поглянути на політичні та соціально-економічні процеси радянського часу.

В його книзі запропоновано альтернативу тій історії радянського суспільства, яка створювалася протягом кількох десятиліть, закладено нову концепцію радянської історії

Здавалося б, таку концепцію мали б створити незалежні дослідники в країнах, де радянологія перетворилася на спеціалізовану наукову дисципліну. Та цього не сталося через об'єктивні причини. На Заході не змогли передбачити крах комунізму або достеменно розібратися в його першопочатках внаслідок унікальної закритості радянського суспільства. Ступінь цієї закритості навіть у часи так званої «перебудови» переконливо ілюструють такі факти, як діяльність комісії конгресу США по вивченню причин голоду 1932 — 1933 рр. в Україні або дебати на з'їзді народних депутатів СРСР щодо аутентичності секретних протоколів до пакту Ріббентропа-Молотова. Ми всі пам'ятаємо, як з трибуни з'їзду перед телевізійними камерами О. М. Яковлев демонстрував «чудеса логічного мислення», коли доводив, що циркулюючі на Заході копії секретних протоколів цілком вписуються в контекст подій, а тому їм можна вірити. З президії за ходом думок свого колеги по політбюро зацікавлено стежив М. С Горбачов. Проте й досі мало хто знає, що останній тільки імітував зацікавленість. Він точно знав, що існують оригінали, читав їх і письмово засвідчив це.

Те, що питання про комуністичну доктрину поставлено в центр рецензованого дослідження, слід вважати творчим здобутком автора. Така постановка дає можливість зіставити пропагандистські уявлення про комунізм з реальним суспільно-економічним ладом, наполегливо будованим більшовиками. Виявляється, що вожді КПРС з часом втрачали дедалі більше ентузіазм у пропаганді своєї доктрини. Зокрема, М. І Бухарін навесні 1918 р. опублікував велику брошуру, в якій яскраво змальовував картини майбутнього комуністичного ладу. А в горбачовській редакції програми, яку так і не встигли прийняти на партійному з'їзді, термін «комунізм» залишився тільки в назві партії та в словосполученні «комуністична перспектива».

С. В. Кульчицький не погоджується з твердженням, ніби комунізм — це суспільство загального благоденства, в якому матеріальні і культурні блага розподіляються за потребами. Не приймає він і тези про нездійсненність комуністичної ідеї, що випливає із заперечення такого уявлення про комунізм. Ця теза стала особливо популярною на Заході після виходу в світ на початку 80-х років книги М. Хеллера і О. М. Некрича «Утопія при владі», яка витримала багато видань різними мовами. Проте в ній заперечується не що інше, як вигадана ідеологами КПРС маскувальна оболонка реальної політико-економічної системи. Такий підхід до критики комунізму є в своїй основі донкіхотським.

Автор рецензованої кциги переконаний, що комуністична система влади і власності справді існувала в СРСР аж до загибелі державної партії і самої держави. Ототожнення радянської політико-економічної системи з соціалізмом він вважає недоречним, передусім через багатозначність терміну «соціалізм». Справді, між соціалізмом європейської соціал-демократії і радянським мало спільного. Що ж до положення про соціалізм як «першу фазу комунізму», то від нього треба відмовитися, як і від пропагандистських уявлень про світле майбутнє, поширюваних у підручниках «наукового комунізму».

Слідом за К. Марксом автор твердить, що ліквідація приватної власності на засоби виробництва і заснованої на ній ринкової економіки — це і є комунізм. Партія більшовиків спромоглася ліквідувати великих власників засобами «червоногвардійської атаки на капітал» в лічені місяці після жовтневого перевороту. Колективізувати засоби виробництва у селян не вдалося (хоч такі спроби мали місце), і тоді більшовики вдалися до іншого способу, який забезпечував хоча б тимчасовий контроль над селянським виробництвом, — продрозкладки.

У рецензованій монографії з нових позицій висвітлюється внутрішня суть диктатури, яку з маскувальною метою назвали радянською владою. Автор доводить, що це — не диктатура пролетаріату і навіть не диктатура партії в точному розумінні слова. Сама багатомільйонна партія втратила характер політичної організації і перетворилася на державну структуру. Та будова її за принципом «демократичного централізму» призвела до зосередження влади в руках невеликої групи вождів-олігархів.

Диктатура партійної олігархії, підкреслює автор, мала величезний запас міцності завдяки укоріненню в народній товщі. Державна партія контролювала народне господарство, силові відомства, засоби масової інформації, розгалужену систему побудованих за тим же принципом «демократичного централізму» рад, профспілок та інших громадських організацій. Позаапарат на частині партії, ради (за винятком верхівки, яка входила в номенклатуру), профспілки, інші громадські організації були «передавальними пасами» від центрального керівництва до мас. У ці структури залучалися мільйони людей, без діяльності яких одержавлене господарство не змогло б функціонувати. Виконуючи обмежені владні функції, вони відчували себе господарями держави. Гасло народовладдя при такій побудові диктатури не було порожнім звуком.

С. В. Кульчицький наголошує, що націоналізація, або усупільнення приватної власності на засоби виробництва, не означали їх переходу в розпорядження нації або суспільства. Хоч функції по управлінню одержавленою власністю розосередилися поміж мільйонами людей, останнє слово завжди належало партійній олігархії. Одразу після ліквідації великих власників в її руках скупчилися колосальні матеріальні ресурси. Вона здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру. Ось чому, вказує автор, створена В. І. Леніним централізована політична конструкція зберігалася без істотних реформ до кінця 80-х років.

Починаючи «червоногвардійську атаку на капітал», більшовики розуміли, що викликають привид війни всередині суспільства. Як підкреслено в книзі, весною 1918 р. Ленін у «Чергових завданнях радянської влади» попереджав, що більшовицька революція неможлива без громадянської війни. Через кілька місяців після цього відвертого застереження така війна стала фактом.

Перемога в ній більшовиків була запрограмована. Маючи завдяки «усуспільненню» практично необмежені ресурси, вони створили Червону армію, яка за чисельністю перевищила сукупні збройні сили всіх європейських держав. Це дозволило їй розтрити білогвардійців, утвердитися в національних окраїнах колишньої імперії (тільки в Україну було введено шість армій загальною чисельністю в 1 200 тис чоловік) і підготуватися до походу в Європу під гаслами «світової революції».

Однак заклики до «світової революції» зблякнули під стінами Варшави в 1920 р. С. В. Кульчицький знаходить глибинні причини «чуда на Віслі» (так називають поразку М. Тухачевського в польській історіографії) не в особливостях військової кампанії, а в загальному стані радянської економіки. Виявилось, що націоналізувати заводи і фабрики — це значно менше, ніж півсправи. Ліквідувавши великих власників і ринок, більшовики повинні були знайти інші засади для функціонування економіки. В. І. Ленін вважав, що можна налагодити виробництво шляхом прямих розпоряджень з центру, в цьому й полягала утопічність комуністичної ідеї. Життя показало, що економіка, будована без будь-якої участі ринку, існувати не може. Одержавлення народного господарства давало негайний ефект у вигляді мобілізації вже наявних ресурсів, але не розв'язувало проблеми їх постійного відтворення. Колапс народного господарства змусив більшовиків відмовитися від марень про Європу і повернутися обличчям до ринку. Так народився неп.

Для Комуністичної партії головним завжди залишалося питання про владу. Її можна було утримати, не випускаючи з рук націоналізованої власності. Тому при переході до непу партія зберегла своє головне завдання — націоналізовані «командні висоти» народного господарства. Змінювати вона погоджувалася тільки дорядну величину — методи господарювання. В монографії С. В. Кульчицького підкреслюється, що Ленін при зміні економічної політики подбав про виведення з-під критики комуністичної доктрини, яка теоретично обґрунтовувала необхідність націоналізації. Комуністичні перетворення перших років радянської влади заднім числом оголошувалися «воєнним комунізмом». Закономірне засудження комуністичного штурму, який приніс багато злигоднів населенню, підмінили твердженням про вимушеність його умовами війни.

Велику увагу в монографії приділено виявленню природи української радянської державності С. В. Кульчицький стверджує, що радянська країна не випадково мала вигляд сукупності незалежних держав, а з 1922 р. — федерації з конституційною нирмою про вільний вихід з неї окремих союзних республік. Вбачати в цьому поступку національно-визвольному руху не можна. Це — лише імітація поступки. В. І. Ленін винахідливо скористався особливостями побудови влади, щоб уникнути прямої конфронтації з національно-визвольним рухом. Комуністична диктатура мала вигляд радянської влади. Про державну партію в перших радянських конституціях навіть не згадувалося. Оскільки влада партії була конституційно анонімною, виникла можливість здійснювати будь-які експерименти в національно-державному будівництві. Вони аніскільки не впливали на дійсну структуру держави, яка залишалася централізованою й унітарною. Федеративний устрій завжди пов'язаний з поділом влади між центром і периферією. В умовах диктатури, тобто неподільної влади, федерація неможлива в принципі.

Не заперечуючи проти існування в Україні «самостійної» або союзної радянської республіки, партійна олігархія рішуче перешкодила спробам нечисленних українських більшовиків організуватися в самостійну партію. Компартія України була побудована як частина монолітного цілого, хоч мала свій Центральний комітет і право на проведення своїх з'їздів. Більшовицьке керівництво в Україні з підозрою ставилося навіть до власних партійних комітетів, особливо Центрального, і час від часу звинувачувало когось у «націонал-ухильництві».

У книзі багато уваги приділено голоду в південних губерніях України. Він був наслідком тяжкої посухи (як і в Поволжі), але замовчувався аж до

грудня 1921 р., аби безперешкодно викачувати з України хліб і ефективніше боротися з антикомуністичним рухом селян. Власті виявили, що голод краще, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців.

І все-таки, як підкреслює С. В. Кульчицький, комунізм в Україні у добу непу був досить ліберальний. Після Леніна партійна олігархія не мала загально визнаного лідера, тобто перебувала в стані перманентної боротьби за владу. За цих умов центру було не до України. Найявність певних державних прерогатив, передусім у сфері культури, забезпечила в ній стрімке національне відродження. Цьому сприяв політичний курс на коренізацію.

Коренізація являла собою процес укорінення комуністичних владних структур в народній товщі національних республік. Її український різновид дістав назву українізації. Для партійної олігархії необхідність українізації була безсумнівною, тим більше, що Компартія України — за національним складом переважно російсько-єврейська — не користувалася впливом у масах. Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, центр припинив її на початку 30-х років і ліквідував негативні для себе наслідки національно-культурного піднесення. Як відомо, це робилося шляхом фізичного або морального знищення української інтелігенції («розстріляне відродження»).

Аналіз політичних і соціально-економічних процесів в Україні першого радянського десятиріччя дає ключ для розуміння трагічних 30-х років. Зазнавши невдачі у побудові економічного фундаменту, адекватного політичному режиму, в добу Леніна, партійна олігархія приступила, починаючи з 1929 р., до повторного комуністичного штурму. Мільйони людей шалено опиралися насадженню протиприродних виробничих відносин, але комуністичний режим здолав їх опір репресіями та голодом. У 30-ті роки було створено командну економіку сталінського типу, яка проіснувала близько шести десятиріч.

Автор робить висновок: комуністична доктрина була взята на озброєння саме тому, що вожді більшовиків упевнилися в її корисності для себе, адже вона давала всеосяжну владу, міцнішу, ніж влада, народжена гвинтівкою. Партійна олігархія ніколи не відмовлялася від неї, хоч досить рано пересвідчилася в неможливості побудувати суспільство, цілком позбавлене ринкових відносин. Аналіз теорій та ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її самої і заснованої на ній ідеології й політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину — все це допомагає зрозуміти тасмниці радянської історії.

*М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ),
Я. В. ТАБАЧНИК (Київ)*

О. Я. Крижанівський
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЮЮ СХОДУ.
КУРС ЛЕКЦІЙ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

З кінця XIX ст., тобто з часу, коли за демократичні погляди було звільнено з університету св. Володимира в Києві відомого антикознавця професора Ф. Г. Мищенка, в Україні практично не існувало наукових центрів по дослідженню стародавніх цивілізацій Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У Москві, Петербурзі, Казані, Воронежі, Тбілісі, Єревані та інших містах країн СНД такі центри й досі посідають міцні позиції.

Однак наприкінці 80-х і особливо в середині 90-х років XX ст. почав формуватися й активно діяти український дослідний і науково-методичний центр сходознавства і антикознавства на базі кафедри історії стародавнього світу та історії середніх віків Київського університету імені Тараса Шевчен-